

Franciszek Skawiński

ORCID: 0000-0003-4935-1656

Uniwersytet Warszawski

<https://doi.org/10.19195/1733-5779.42.11>

Glosa do postanowienia Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 11 maja 2021 roku, sygn. III OSK 4494/21

JEL Classification: K40

Słowa kluczowe: klauzula porządku publicznego, prawo prywatne międzynarodowe, informacja publiczna

Keywords: public policy clause, private international law, public information

Abstrakt: Komentowane postanowienie Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 11 maja 2021 roku, sygn. III OSK 4494/21 dotyczy możliwości reprezentacji zagranicznej osoby prawnej przez osobę fizyczną, która na gruncie prawa polskiego nie posiada zdolności procesowej, i zastosowania klauzuli porządku publicznego w takim przypadku. Opracowanie ma na celu skonfrontowanie stanowiska Sądu z poglądami prezentowanymi w doktrynie oraz judykaturze polskiej, ze szczególnym uwzględnieniem celu oraz przesłanek zastosowania klauzuli porządku publicznego. Na podstawie przeprowadzonej analizy przedmiotowe orzeczenie ocenić należy krytycznie, przede wszystkim ze względu na zbytnie uproszczenie instytucji klauzuli porządku publicznego oraz niewystarczająco dokładne rozważenie istnienia przesłanek warunkujących jej zastosowanie.

Commentary on the decision of the Supreme Administrative Court dated 11 May 2021, case no. III OSK 4494/21

Abstract: The decision of the Supreme Administrative Court dated 11 May 2021, case no. III OSK 4494/21 concerns the ability of a natural person, which according to Polish law lacks full legal capacity to represent a foreign legal person, and the possibility of applying the public policy clause in such circumstances. The aim of the commentary is to compare and contrast the position of the Court with the views expressed by legal scholars and in Polish case law, with emphasis on the objectives and conditions of the application of the public policy clause. The analysis conducted leads the author to conclude the aforementioned decision needs to be negatively evaluated, mainly due to oversimplification of the public policy clause and lack of proper consideration concerning the necessary conditions of application of said clause.

Wstęp

Komentowane orzeczenie dotyczy problematyki stosowania klauzuli porządku publicznego do statutu personalnego zagranicznych osób prawnych. Jest to orzeczenie istotne, bowiem temat ten nie był wcześniej poruszany ani w orzecznictwie sądów administracyjnych, ani — sądów powszechnych. Konieczność stosowania klauzuli porządku publicznego występowała bowiem dotychczas przede wszystkim w sprawach z zakresu prawa rodzinnego i na gruncie tychże spraw identyfikowano podstawowe zasady polskiego porządku prawnego¹. W komentowanym orzeczeniu Naczelny Sąd Administracyjny przedstawia pogląd, iż do podstawowych zasad polskiego porządku prawnego należą przepisy określające zdolność do czynności prawnych osób fizycznych, przez co osoba nieposiadająca według przepisów prawa polskiego pełnej zdolności do czynności prawnych, a w konsekwencji również zdolności procesowej, nie może również dokonywać czynności procesowych w imieniu zagranicznej osoby prawnej, nawet jeżeli jest uprawniona do reprezentacji tejże osoby prawnej zgodnie z jej statutem personalnym. Pogląd ten należy ocenić krytycznie ze względu na zbytne spłaszczenie pojęcia klauzuli porządku publicznego oraz zasadnicze przyjęcie, że każda sprzeczność prawa obcego z prawem krajowym uzasadnia jej zastosowanie. Wątpliwy jest również sposób, w jaki rozwiązano problem skutków zastosowania klauzuli porządku publicznego w opisywanej sprawie.

1. Stan faktyczny i stanowisko wojewódzkiego sądu administracyjnego

Zgodnie z uzasadnieniem komentowanego orzeczenia oraz orzeczenia sądu pierwszej instancji spółka prawa brytyjskiego R. z siedzibą w L. (zwana dalej również spółką, skarżącym) reprezentowana przez A. działającego jako *Company Director* wniosła do Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie w dniu 30 lipca 2020 roku skargę na decyzję Prezesa Naczelnego Sądu Administracyjnego uchylającą poprzednią decyzję Prezesa Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego oraz umarzającą postępowanie organu pierwszej instancji w całości.

Postanowieniem z dnia 18 grudnia 2020 roku Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie odrzucił skargę spółki. Sąd ten wskazał, że na podstawie znanych mu z urzędu informacji R. z siedzibą w L. jest spółką założoną w Wielkiej Brytanii zgodnie z przepisami prawa brytyjskiego, a jej założycielem oraz jedynym przedstawicielem jest występujący w sprawie A. Dodatkową informacją znaną Sądowi z urzędu był fakt, iż A. urodził się w październiku 2002 roku, a zatem

¹ A. Nowicka, [w:] *Prawo prywatne międzynarodowe. Komentarz*, red. J. Poczobut, Warszawa 2017, s. 209.

zgodnie z art. 11 w zw. z art. 10 § 1 k.c.² nie osiągnął jeszcze pełnoletności i nie uzyskał pełnej zdolności do czynności prawnych.

Na gruncie powyższych okoliczności Sąd wskazał, że art. 26 § 1 Prawa o postępowaniu przed sądami administracyjnymi³ uzależnia zdolność procesową w postępowaniu sądowoadministracyjnym od pełnej zdolności do czynności prawnych i nie zachodzi sytuacja określona w art. 26 § 2 tejże ustawy, a więc z tego powodu nie było możliwe przyjęcie, że A. samodzielnie posiadał zdolność procesową. Rozważając konieczność zastosowania prawa obcego właściwego dla siedziby spółki, wskazano, iż wprawdzie dopuszcza ono możliwość powołania A. na stanowisko *Company Director*, ale ze względu na sprzeczność tegoż prawa z prawem polskim zachodzi konieczność zastosowania norm kolizyjnych wyrażonych w art. 7 Prawa prywatnego międzynarodowego⁴ (klauzuli porządku publicznego). Zgodnie z tym artykułem bowiem prawa obcego nie stosuje się, jeżeli jego stosowanie miałoby skutki sprzeczne z podstawowymi zasadami porządku prawnego Rzeczypospolitej Polskiej.

2. Stanowisko Naczelnego Sądu Administracyjnego

Od powyższego postanowienia Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie skarżący wywiódł skargę kasacyjną, która została następnie oddalona w całości przez Naczelnego Sąd Administracyjny. W uzasadnieniu postanowienia Naczelnego Sądu Administracyjnego wskazał, że sąd pierwszej instancji trafnie zastosował w sprawie klauzulę porządku publicznego wyrażoną w art. 7 Prawa prywatnego międzynarodowego oraz odmówił zastosowania prawa obcego. Podkreślono bowiem, że klauzula porządku publicznego stanowi zabezpieczenie przed skutkami zastosowania prawa obcego przewidującego rozwiązanie sprzeczne z podstawowymi (między innymi procesowymi) zasadami akceptowanymi w polskim porządku prawnym. Ze względu na to, że zdolność do samodzielnego działania w ramach stosunków prawnych osób małoletnich uznano za sprzeczną z podstawowymi zasadami polskiego porządku prawnego, uzasadnione w ocenie Sądu okazało się także zastosowanie klauzuli porządku publicznego oraz odmowa zastosowania prawa obcego skutkująca odrzuceniem skargi.

² Ustawa z dnia 23 kwietnia 1964 roku — Kodeks cywilny (tekst jedn. Dz.U. z 2020 r. poz. 1740 z późn. zm.; dalej: k.c.).

³ Ustawa z dnia 30 sierpnia 2002 roku — Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi (tekst jedn. Dz.U. z 2019 r. poz. 2325 z późn. zm.; dalej: Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi).

⁴ Ustawa z dnia 4 lutego 2011 roku — Prawo prywatne międzynarodowe (tekst jedn. Dz.U. z 2015 r. poz. 1792; dalej: Prawo prywatne międzynarodowe).

3. Komentarz

W pierwszej kolejności wskazać należy, że w prawie prywatnym międzynarodowym pod pojęciem statutu personalnego rozumie się zasadniczo prawo właściwego dla oceny zdolności oraz innych elementów statusu osobowego osoby prawnej⁵. W polskiej ustawie Prawo prywatne międzynarodowe kwestie te zostały ujęte w art. 17. Zgodnie z tym artykułem prawo państwa, w którym osoba prawna ma swoją siedzibę, stosuje się między innymi do jej powstania, charakteru, zdolności, powoływania członków organów czy reprezentacji. Zgodnie z treścią przytoczonego przepisu statut personalny osób prawnych nie reguluje zatem kwestii, która z perspektywy niniejszego komentarza pozostaje wyjątkowo istotna — zdolności sądowej i procesowej. Należy jednak zauważyć, że art. 300 Prawa o postępowaniu przed sądami administracyjnymi odsyła w tym zakresie do przepisów k.p.c.⁶ w zakresie międzynarodowego postępowania cywilnego, które to przepisy odsyłają do prawa właściwego do odpowiednio: zdolności prawnej lub zdolności do czynności prawnych.

Wprawdzie istnieje więcej niż jedna teoria odnoszącą się do określenia siedziby osoby prawnej na potrzeby ustalenia jej statutu personalnego⁷, jednak w komentowanym orzeczeniu nie pojawiały się w tym zakresie żadne wątpliwości i przyjęto, że siedziba skarżącej spółki znajduje się na terenie Wielkiej Brytanii. Z tego powodu również dalsze rozważania niniejszego komentarza dokonywane będą przy założeniu wcześniejszego określenia siedziby jako znajdującej się w tym państwie i skupią się na problematyce zastosowania klauzuli porządku publicznego.

a. Pojęcie, istota i charakter klauzuli porządku publicznego

Pojęciem klauzuli porządku publicznego określa się w prawie prywatnym międzynarodowym pewien instrument pozwalający na wyłączenie stosowania przepisów prawa obcego. Jej głównym celem jest ochrona pewnych szczególnych interesów oraz wartości własnego porządku prawnego przed trudnymi do zaakceptowania z perspektywy tychże interesów oraz wartości skutkami zastosowania prawa obcego⁸. W polskim porządku prawnym klauzula ta pojawia się już w 1926 roku⁹, a obecnie, w nieznacznie zmienionej formie, wyrażona jest w art. 7 Prawa

⁵ J. Gołaczyński, *Prawo prywatne międzynarodowe*, Warszawa 2017, s. 184.

⁶ Ustawa z dnia 17 listopada 1964 roku — Kodeks postępowania cywilnego (tekst jedn. Dz.U. z 2021 r. poz. 1805 ze zm.; dalej: k.p.c.).

⁷ A. Wowerka, [w:] *Prawo prywatne międzynarodowe. System prawa prywatnego*, t. 20A, red. M. Pazdan, Warszawa 2014, s. 631–652.

⁸ M. Zachariasiewicz, [w:] *Prawo prywatne międzynarodowe. Komentarz*, red. M. Pazdan..., s. 137.

⁹ Ustawa z dnia 2 sierpnia 1926 roku o prawie właściwym dla stosunków prywatnych międzynarodowych (Dz.U. z 1926 Nr 101 poz. 581 ze zm.), art. 38.

prywatnego międzynarodowego, aczkolwiek samo określenie „klauzula porządku publicznego” nie pojawia się wprost w ustawie.

Klauzula porządku publicznego zawarta w Prawie prywatnym międzynarodowym jest niewątpliwie klauzulą generalną, co zapewnia przy jej stosowaniu pewną elastyczność, która potrzebna jest nie tylko ze względu na zmiany krajowego, lecz także obcego porządku prawnego. Nie jest przez to możliwe określenie zamkniętego katalogu podstawowych zasad porządku prawnego, jak również wyliczenie ścisłych kryteriów w tym zakresie. Jeżeli bowiem porządek publiczny ma być elastyczny, nie wolno zamykać go w obrębie szczegółowych przepisów¹⁰. W doktrynie podkreśla się jednak, że sąd nie może ogólnie powołać się na zasady porządku publicznego, a powinien wskazać konkretną normę merytoryczną oraz wyjaśnić, dlaczego uważa ją za podstawową zasadę porządku prawnego. Nie wydaje się przy tym niezbędne wskazanie konkretnego przepisu prawa, bowiem niektóre zasady mogą wynikać bardziej z całości określonego aktu prawnego lub systemu prawnego, aniżeli z pojedynczego przepisu prawa¹¹. Choć prezentowane są w tym zakresie również zdania przeciwnie, iż podstawowa zasada porządku prawnego musi być wyrażona w określonym przepisie ustawy¹². Niewątpliwie jednak bez skonkretyzowania podstawowej zasady porządku prawnego, która była powodem zastosowania klauzuli porządku publicznego, nie jest możliwe stwierdzenie, dlaczego klauzula ta w ogóle została zastosowana w określonej sprawie oraz jakie były najważniejsze powody jej zastosowania. Może to również prowadzić do lekkiego stosowania klauzuli porządku publicznej w sytuacjach, które tego nie wymagają, co nie jest sytuacją pożądaną ze względu na charakter klauzuli (omówiony bardziej szczegółowo poniżej).

Nawet przy przyjęciu mniej restrykcyjnej z wyżej wymienionych koncepcji dotyczących konkretyzacji zasad porządku publicznego nie ulega wątpliwości, że Naczelny Sąd Administracyjny nie sprostął jej wymaganiom w komentowanym orzeczeniu, co należy ocenić krytycznie. O ile bowiem Wojewódzki Sąd Administracyjny w Warszawie, orzekając jako sąd pierwszej instancji, podjął próbę określenia takowej zasady, w komentowanym orzeczeniu nie jest ona już wprost określona. W uzasadnieniu Naczelny Sąd Administracyjny przechodzi bowiem od wyjaśnienia pojęcia klauzuli porządku publicznego bezpośrednio do stwierdzenia, iż w sprawie wystąpiła konieczność zastosowania tejże klauzuli ze względu na „sprzeczność przepisów w zakresie zdolności procesowej”. Nie jest możliwe wywiedzenie z takiego stwierdzenia konkretnej zasady podstawowej

¹⁰ M. Sośniak, *Klauzula porządku publicznego w prawie międzynarodowym prywatnym*, Warszawa 1961, s. 80.

¹¹ A. Mączyński, *Działanie klauzuli porządku publicznego w sprawach dotyczących zawarcia małżeństwa z cudzoziemcem*, [w:] *Proces i prawo. Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa ku czci profesora Jerzego Jodłowskiego*, red. E. Łętowska, Warszawa 1989, s. 163–164.

¹² M. Tomaszewski, *Glosa do postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 23 sierpnia 1974 r., I CR 608/74*, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1976, z. 7–8, s. 321.

zasady porządku prawnego. Nie może bowiem za nią zostać uznana zdolność procesowa, gdyż nie jest to zasada porządku prawnego, a jedynie określone pojęcie występujące w aktach normatywnych z zakresu prawa procesowego. Można spróbować podjąć pewną próbę wyprowadzenia z powyższego stwierdzenia pewnej zasady porządku prawnego, za którą może być uznana pośrednio wpływająca na zdolność procesową zasada osiągnięcia pełnoletności oraz uzyskania pełnej zdolności do czynności prawnych w wieku lat 18. Wciąż otwarte pozostaje jednak zagadnienie, dlaczego zasada ta została uznana za podstawową i w jakim zakresie — Naczelny Sąd Administracyjny zdaje się bowiem bazować w komentowanym orzeczeniu na samej sprzeczności przepisów prawa krajowego i obcego, a powoływanie się przez stronę skarżącą na przepisy właściwego dla niej prawa obcego określa jako lekceważenie ustawodawstwa krajowego.

Już sama treść art. 7 Prawa prywatnego międzynarodowego wyłącza jednak uproszczenie pojęcia klauzuli porządku publicznego i rozszerzenie jej zastosowania do każdej sprzeczności przepisu prawa obcego z przepisem prawa polskiego w sposób przedstawiony w komentowanym orzeczeniu. Już bowiem na początku dwudziestolecia międzywojennego podkreślano w polskiej doktrynie, że sama klauzula porządku publicznego ze swej natury ma charakter wyjątkowy i dotyczy wyłącznie sprzeczności z naczelnymi zasadami wewnętrznego porządku prawnego¹³. Pomimo zmiany brzmienia klauzuli porządku publicznego w prawie polskim, nie uległa zmianie jej istota i wciąż stanowi ona instrument nadzwyczajny, który stosować należy ostrożnie i z rozważą — wyjątkowy charakter klauzuli podkreślony jest bowiem przez zakres jej zastosowania¹⁴, a nawet samo użycie słowa sprzeczność wskazuje, że nie chodzi wyłącznie o zwykłą niezgodność¹⁵. Tego rodzaju konstrukcja klauzuli porządku publicznego przyjmowana jest w wielu państwach na świecie. Jak bowiem trafnie wskazał w jednym ze swoich orzeczeń Sąd Apelacyjny stanu Nowy Jork (Stany Zjednoczone), „nie jesteśmy na tyle prowincjonalni, by twierdzić, iż każde rozwiązanie problemu jest złe, ponieważ radzimy sobie z nim inaczej”¹⁶. Gdyby do zastosowania klauzuli porządku publicznego wystarczająca była zwykła sprzeczność z dowolnym przepisem prawa krajowego wszelkie normy kolizyjne z zakresu prawa prywatnego międzynarodowego straciłyby na znaczeniu, a prawo obce mogłoby być stosowane zasadniczo wyłącznie w zakresie nieuregulowanym w prawie krajowym. Klauzula porządku publicznego jest jednak określana wyłącznie jako pewien „wentyl bezpieczeństwa” chroniący wyłącznie podstawowe zasady ustawodawstwa krajowego przed

¹³ S. Wróblewski, *Glosa do wyroku izby trzeciej Sądu Najwyższego z 5 maja 1920 r.*, *Rw. 407/220*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 1921, z. 1, s. 59.

¹⁴ M. Zachariasiewicz, [w:] *Prawo prywatne międzynarodowe. System prawa prywatnego*, t. 20A, red. M. Pazdan..., s. 492.

¹⁵ A. Mączyński, *Rozprawy i studia z prawa prywatnego międzynarodowego*, Warszawa 2017, s. 159.

¹⁶ *Loucks v. Standard Oil Co.*, 224 N.Y. 99, 120 N.E. 198 (N.Y. 1918).

naruszeniem przez najtrudniejsze do zaakceptowania skutki zastosowania prawa obcego¹⁷, którego przyszłej treści nie da się z góry przewidzieć¹⁸. Znane były przy tym w historii znacznie szersze przypadki pojmowania klauzuli porządku publicznego — doktryna angielska wskazuje w tym zakresie przykładowo sądy francuskie¹⁹, gdzie za podstawową zasadę porządku prawnego uznawano chociażby obciążenie ojca obowiązkiem alimentacyjnym na rzecz dziecka i odmawiano stosowania prawa angielskiego, które wówczas takiego obowiązku nie przewidywało²⁰. Również polski Sąd Najwyższy nieraz rozszerzał znacznie pojęcie klauzuli, uznając za podstawową zasadę porządku publicznego, chociażby w przypadku całości zasad dotyczących dziedziczenia gospodarstw rolnych²¹. Kierunki te były jednak w znacznej mierze krytykowane w doktrynie mającej największe znaczenie z punktu widzenia niniejszego komentarza — polskiej²² — i nie wpłynęły znacząco na rozwój obecnego rozumienia pojęcia klauzuli porządku publicznego.

b. Przepisy regulujące uzyskiwanie pełnej zdolności do czynności prawnych przez osoby fizyczne jako podstawowa zasada porządku prawnego

Oprócz samego spłaszczenia pojęcia klauzuli porządku publicznego, zasada porządku prawnego możliwa do wywiedzenia z twierdzeń zawartych w uzasadnieniu komentowanego orzeczenia nie wydaje się wystarczająco ugruntowana w polskim systemie prawnym, aby uznać ją za podstawową. Poszukiwanie podstawowych zasad porządku prawnego niewątpliwie warto rozpocząć od Konstytucji RP jako niewątpliwego źródła podstawowych zasad porządku prawnego²³, jednak nie znajdują się w niej żadne regulacje dotyczące powiązania możliwości samodzielnego dokonywania czynności prawnych z osiągnięciem określonego wieku. Jednocześnie wprawdzie art. 70 ust. 1 Konstytucji wskazuje, że nauka do ukończenia osiemnastego roku życia jest obowiązkowa, lecz art. 65 ust. 3 uzależnia możliwość stałego zatrudnienia od ukończenia lat 16. W doktrynie przyjmuje się, że przepis ten dopuszcza uregulowanie niestałego zatrudnienia dzieci do lat 16 oraz, w granicach przewidzianych prawem międzynarodowym, stałego zatrudnienia osób w wieku 16–18 lat, przy czym pod pojęciem „stałego zatrudnienia”

¹⁷ T. Grodyński, *Międzynarodowe prawo prywatne na tle stosunków między dzielnicami Polski*, Kraków 1914, s. 85.

¹⁸ K. Przybyłowski, *Prawo prywatne międzynarodowe. Część ogólna*, Lwów 1935, s. 172–173.

¹⁹ M. Wolff, *Private International Law*, Oxford 1945, s. 170.

²⁰ P. Pellerin, *A Digest of Cases Decided in France Relating to Private International Law*, Londyn 1914, s. 19–20.

²¹ Uchwała SN z dnia 28 maja 1969 roku, III CZP 23/69, OSNCP 1970, nr 1 poz. 3.

²² K. Zawada, *Klauzula porządku publicznego w prawie prywatnym międzynarodowym (na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego w sprawach z zakresu prawa rodzinnego i spadkowego)*, „Nowe Prawo” 1979, z. 4, s. 78.

²³ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 9 marca 2004 roku, I CK 412/03, LEX nr 183721.

rozumie się nie tyle zatrudnienie długotrwałe, ile umożliwiające uzyskanie ciągłego źródła utrzymania. Z tego powodu stałym zatrudnieniem nie będzie zarówno pełnoetatowe zatrudnienie sezonowe, jak i kilkuletnie zatrudnienie w niewielkim wymiarze²⁴. Wobec tego Konstytucja, podobnie jak powołana w uzasadnieniu komentowanego orzeczenia Section 157 brytyjskiego *Companies Act 2006*, uznaje ukończenie 16 lat za moment, w którym możliwe jest przyznanie osobie małoletniej dodatkowych uprawnień. Jeżeli więc osoba w wieku 16 lat mogłaby zgodnie z Konstytucją podjąć stałe zatrudnienie, nie wydaje się sprzeczne z żadną wyrażoną w tym akcie normatywnym podstawową zasadą reprezentowanie zagranicznej spółki prawa handlowego przez osobę małoletnią.

Po ustaleniu, że z przepisów Konstytucji nie wynika żadna podstawowa zasada polskiego porządku prawnego, przejść można do analizy porządku prawnego wynikającego z ustaw. W orzecznictwie podkreślano bowiem, iż do podstawowych zasad porządku prawnego należą również zasady rządzące poszczególnymi dziedzinami prawa²⁵. W tym zakresie najważniejsze wydają się normy zawarte w k.c. Przewidują one wprawdzie, że pełnoletność uzyskuje się wraz z ukończeniem lat 18, jednak istnieje również alternatywna ścieżka w postaci zawarcia małżeństwa. Wprawdzie obecnie zgodnie z art. 10 § 1 k.r.i.o.²⁶ jest to ścieżka otwarta wyłącznie dla kobiet i wyłącznie za zezwoleniem sądu, lecz wskazuje ona, że ustawodawca nie wykluczył możliwości osiągnięcia pełnoletności wcześniej. Podkreśla to również fakt, że w myśl art. 10 § 1 k.c. małoletni nie traci pełnoletności nawet w razie unieważnienia małżeństwa. W komentowanym orzeczeniu Naczelny Sąd Administracyjny używa wobec dyrektora skarżącej spółki A. rodzaju męskiego, a więc możliwość uzyskania pełnoletności przez zawarcie małżeństwa nie była możliwa, jednak w razie zmiany przepisów k.r.i.o. i obniżenia dopuszczalnego wieku również dla mężczyzn nie zachodziłaby potrzeba dodatkowej zmiany k.c. Tego rodzaju konstrukcję można określić swoistą „furtką” podobną do tej zawartej w art. 480¹ k.p.c., zgodnie z którym sąd wydaje nakaz zapłaty, jeżeli powód dochodzi roszczenia pieniężnego albo świadczenia innych rzeczy zamiennych, a w innych przypadkach — jeżeli przepis szczególny tak stanowi. Pomimo tego, że do tej pory żaden przepis szczególny nie umożliwiał wydania nakazu zapłaty w innych wypadkach, jest możliwe wprowadzenie tego rodzaju normy bez zmiany samego k.p.c.

Oprócz powyższego w przepisach k.c. przewidziano również pewne wyjątki w zakresie braku możliwości dokonywania czynności prawnych przez osobę, któ-

²⁴ K. Kulig, A. Sobczyk, [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016, s. 1474–1475.

²⁵ Postanowienie Sądu Najwyższego z dnia 26 lutego 2003 roku, II CK 13/03, OSNC 2004, nr 5, poz. 80.

²⁶ Ustawa z dnia 25 lutego 1964 roku — Kodeks rodzinny i opiekuńczy (tekst jedn. Dz.U. z 2020 r. poz. 1359 ; dalej: k.r.i.o.).

ra nie uzyskała jeszcze pełnoletności i pełnej zdolności do czynności prawnych, przede wszystkim poprzez wprowadzenie konstrukcji ograniczonej zdolności do czynności prawnych. Granica ustanowiona przez art. 12 oraz art. 15 k.c. jest przy tym niższa niż wskazywana powyżej w odniesieniu do możliwości powołania na stanowisko dyrektora spółki prawa brytyjskiego, bowiem została ona ustalona jako ukończenie trzynastego roku życia. Wraz z osiągnięciem ograniczonej zdolności osoba małoletnia może przede wszystkim zawierać umowy należące do powszechnie zawieranych w drobnych bieżących sprawach życia codziennego (art. 20 k.c.), lecz także rozporządzać swoim własnym zarobkiem (art. 21 k.c.) oraz przedmiotami oddanymi jej przez przedstawiciela ustawowego do swobodnego użytku (art. 22 k.c.), przy czym za wystarczające uznaje się nie tylko wskazanie rzeczy indywidualnie określonej, lecz także sumy pieniędzy czy ilości rzeczy oznaczonych co do gatunku²⁷. Oznacza to więc, że osoba o ograniczonej zdolności do czynności prawnych staje się już niewątpliwie uczestnikiem obrotu prawnego, a w przypadku rozporządzania własnym zarobkiem nawet pełnoprawnym uczestnikiem tegoż obrotu. Z tego powodu wątpliwości wywoływać może, czy faktycznie za podstawową i naczelną zasadę prawa cywilnego można uznać możliwość samodzielnego działania w ramach stosunków prawnych dopiero od momentu ukończenia lat 18, czy w ogóle całość tychże reguł (w komentowanym orzeczeniu nie wskazano bowiem wyłącznie granicy wieku, a ogół regulacji). Wskazać również można, że zgodnie z art. 3 ust. 2 Prawa o stowarzyszeniach²⁸, który zezwala na powołanie do zarządu stowarzyszenia osób o ograniczonej zdolności do czynności prawnych w wieku 16–18 lat. Zauważyć trzeba, iż wprost podkreślono, że przedmiotowa możliwość nie dotyczy osób w wieku poniżej 18 lat, które uzyskały pełną zdolność do czynności prawnych w drodze zawarcia małżeństwa. Aczkolwiek na gruncie poprzedniego ustępu, który przyznaje prawo tworzenia stowarzyszeń obywatelom polskim mającym pełną zdolność do czynności prawnych, oraz użycia słowa „małoletni”, oznaczającego niewątpliwie osobę, która nie uzyskała jeszcze pełnoletności, wykładnia taka nie wydaje się poprawna nawet w przypadku całkowitego pominięcia wzmianki o ograniczonej zdolności prawnej. Nie sposób pominąć, iż wprawdzie przytoczony przepis wciąż wymaga, aby większość w zarządzie stowarzyszenia stanowiły osoby o pełnej zdolności do czynności prawnych, brak jest przeciwwskazań do wprowadzenia jednoosobowej reprezentacji stowarzyszenia posiadającego w swoim zarządzie osoby o ograniczonej zdolności do czynności prawnych, przez co, z uwzględnieniem omówionej w dalszej artykule części teorii organów, również tacy członkowie zarządu mogliby dokonywać wszelkich czynności prawnych, w tym reprezentować stowarzyszenie w postępowaniu sądowym.

²⁷ S. Grzybowski, [w:] *System prawa cywilnego. Część ogólna*, t. 1, red. S. Grzybowski, Wrocław 1985, s. 348.

²⁸ Ustawa z dnia 7 kwietnia 1989 roku — Prawo o stowarzyszeniach (tekst jedn. Dz.U. z 2020 r. poz. 2261; dalej: Prawo o stowarzyszeniach).

Wobec tego, z perspektywy możliwości dokonywania czynności w imieniu osoby prawnej, szczegółowe wymogi dotyczące składu zarządu pozostają bez znaczenia. Na marginesie nadmienić jeszcze można, iż brzmienie omawianego przepisu zostało zaproponowane już w pierwotnym projekcie obecnego Prawa o stowarzyszeniach i nie było do tej pory zmieniane, a potrzebę wprowadzenia takowej regulacji i rozszerzenia możliwości działania w stowarzyszeniach osób małoletnich ustawodawca uzasadniał aspektem wychowawczym oraz zwiększeniem stopnia dojrzałości społecznej młodzieży²⁹.

c. Rozważenie potrzeby zastosowania klauzuli porządku publicznego

Z opisanego powodu również na gruncie powyższych rozważań należy komentowane orzeczenie ocenić krytycznie. Z uzasadnienia tegoż orzeczenia nie wynika, aby Naczelny Sąd Administracyjny w pełni rozważył wyjątkowy charakter klauzuli porządku publicznego oraz zastanowił się, czy jej zastosowanie w rozpoznawanej sprawie jest absolutnie niezbędne, a także dlaczego element wskazany jako podstawowa zasada polskiego porządku prawnego faktycznie posiada wszystkie te cechy. Być może najlepiej świadczy o tym fakt, że w uzasadnieniu komentowanego orzeczenia poświęcono temu zagadnieniu bardzo niewiele miejsca i niemal automatycznie dokonano przejścia od niezgodności prawa obcego z krajowym do klauzuli porządku publicznego. Nie sposób pominąć przy tym, iż aspekt ten pozostaje również w związku z brakiem zdefiniowania konkretnej zasady porządku publicznego, która zostałaby naruszona poprzez zastosowanie prawa obcego, bowiem trudno w takim przypadku dokonać wnikliwych rozważań odnośnie do zastosowania klauzuli porządku publicznego. Mając na względzie wymóg występowania sprzeczności, a wręcz rażącej sprzeczności³⁰, skutków zastosowania prawa obcego z podstawowymi zasadami krajowego porządku prawnego stanowisko Naczelnego Sądu Administracyjnego zaprezentowane w komentowanym orzeczeniu nie jest w żadnym stopniu przekonujące, nawet jeżeli u jego podstaw legły subiektywnie lub obiektywnie słuszne założenia, a na krytykę zasługuje zupełnie pominięcie rozważań w wielu istotnych aspektach, przez co utrudnione jest prześledzenie toku rozumowania Sądu.

Rola orzecznictwa w kształtowaniu pojęcia klauzuli porządku publicznego jest bowiem szczególna, gdyż to zadaniem sędziego pozostaje ocena, na ile indywidualne skutki zastosowania prawa obcego są sprzeczne z krajowym porządkiem prawnym³¹. Obawy co do nazbyt częstego i lekkiego stosowania klauzuli porządku publicznego pojawiały się jeszcze przed II wojną światową³², jednak do tej

²⁹ Druk sejmowy nr 473 Sejmu PRL IX kadencji, uzasadnienie, s. 2.

³⁰ M. Zachariasiewicz, *Nowa ustawa o prawie prywatnym międzynarodowym a małżeństwa i związku osób tej samej płci*, „Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego” 11, 2012, s. 101.

³¹ K. Zawada, *op. cit.*, s. 75.

³² K. Przybyłowski, *op. cit.*, s. 173.

pory doktryna polska pozostawała raczej zgodna, że instrument ten stosowany był w orzecznictwie sądów polskich co do zasady ostrożnie i obawy te w większości nie potwierdziły się. Również same sądy administracyjne, w tym Naczelny Sąd Administracyjny, zdawały się dostrzegać wyjątkowość klauzuli oraz stosować ją wyłącznie do przypadków, w których sprzeczność z podstawowymi zasadami polskiego porządku prawnego była przez wielu uznawana za wręcz oczywistą, a sama podstawowa zasada porządku prawnego często ugruntowana była w samej Konstytucji RP³³. W ostatnich latach do często występujących zagadnień uzasadniających zastosowanie klauzuli porządku publicznego można było zaliczyć niewątpliwie kwestie związane z uznawaniem zagranicznych małżeństw lub innego rodzaju związków jednopłciowych oraz transkrypcją aktów urodzenia zawierających rodziców tej samej płci, co odpowiada wspomnianej już na samym wstępie przewadze orzeczeń z zakresu prawa rodzinnego spośród wszystkich orzeczeń dotyczących klauzuli porządku publicznego. Źródeł tej przewagi część przedstawicieli doktryny upatruje w silnym powiązaniu tej dziedziny z czynnikami natury moralnej, obyczajowej i politycznej³⁴.

Szczególnie, w związku z zaprezentowanymi powyżej uwagami, występować mogą pewne obawy związane z ewentualnym zastosowaniem komentowanego orzeczenia w przyszłości. Czasami bowiem nawet jedno orzeczenie może rozpocząć ugruntowywanie się pewnej linii orzeczniczej, zwłaszcza jeżeli określony temat poruszany jest stosunkowo rzadko w orzecznictwie. Nie wydaje się, aby jedno orzeczenie, nawet wydane przez sąd cieszący się tak znacznym autorytetem jak Naczelny Sąd Administracyjny, spowodowało znaczne zmiany w postrzeganiu klauzuli porządku publicznego przez polskie sądy, lecz istnieje ryzyko zbytniego upraszczania rozumienia pojęcia klauzuli porządku publicznego w przyszłości z powołaniem się na komentowane orzeczenie. Jednocześnie tego rodzaju orzeczenia pojawiały się także, o czym już wspomniano powyżej, w przeszłości³⁵ i nie wywarły one ostatecznie większego wpływu na rozumienie pojęcia klauzuli porządku publicznego w doktrynie. Istnieje dodatkowo orzeczenie Naczelnego Sądu Administracyjnego, w którym przedstawiono stan faktyczny bardzo podobny do zawartego w komentowanym orzeczeniu, to jest zagraniczną osobę prawną reprezentowała jako członek organu reprezentacji osoba nieposiadająca pełnej zdolności do czynności prawnych na gruncie prawa polskiego³⁶. Rozważania w uzasadnieniu zarówno sądu pierwszej, jak i drugiej instancji nie dotyczyły jednak w żadnym stopniu problematyki zastosowania klauzuli porządku publicz-

³³ Między innymi uchwała NSA z dnia 2 grudnia 2019 roku, II OPS 1/19, ONSAiWSA 2020, nr 2, poz. 11 oraz wyrok WSA w Lublinie z dnia 7 stycznia 2020 roku, III SA/Lu 445/19, LEX nr 3010768.

³⁴ K. Zawada, *op. cit.*, s. 71.

³⁵ Uchwała SN z dnia 28 maja 1969 roku, III CZP 23/69, OSNCP 1970, nr 1 poz. 3.

³⁶ Postanowienie NSA z dnia 22 marca 2021 roku, III OZ 40/21, LEX nr 3158917.

nego, a wyłącznie kwestii ustalenia oraz stosowania właściwego statutu personalnego. Niezależnie od powodów takiego braku Naczelny Sąd Administracyjny zasadniczo uznał za dopuszczalną reprezentację zagranicznej osoby prawnej przez członka organu reprezentacji będącego osobą nieposiadającą pełnej zdolności do czynności prawnych i podkreślił konieczność ustalenia możliwości reprezentacji podmiotu według prawa państwa siedziby. Orzeczenie to wyraża więc w swojej istocie pogląd przeciwny do zaprezentowanego w komentowanym orzeczeniu.

d. Skutki zastosowania klauzuli porządku publicznego

Problem z komentowanym orzeczeniem występuje również w związku ze skutkami zastosowania klauzuli porządku publicznego i próbą wypełnienia brakujących przepisów prawa obcego przepisami polskimi. Należy bowiem zauważyć, że nie wszystkie spółki prawa brytyjskiego znajdują swój odpowiednik w prawie polskim, a nawet w odniesieniu do spółek posiadających swój ogólny odpowiednik widoczne są znaczne różnice wynikające z odmienności systemów prawnych Polski oraz Wielkiej Brytanii. Z komentowanego orzeczenia zdaje się wynikać, iż w miejsce przepisu brytyjskiego *Companies Act 2006* zezwalającego na powołanie na stanowisko dyrektora spółki osoby, która ukończyła 16 lat, zastosowano art. 26 § 1 Prawa o postępowaniu przed sądami administracyjnymi wskazujący, że zdolność procesową w postępowaniu sądowoadministracyjnym mają wyłącznie osoby posiadające pełną zdolność do czynności prawnych. Nie wydaje się to właściwe, ponieważ przepis ten reguluje zasadniczo kwestię dokonywania przez osoby fizyczne czynności procesowych we własnym imieniu, a nie jako członek organu osoby prawnej. W przypadku osób prawnych zdolność procesowa dotyczy bowiem zdolności działania przez swoje organy lub osoby uprawnione do ich reprezentowania, a posiadają ją one co do zasady zawsze zgodnie z art. 26 § 1 Prawa o postępowaniu przed sądami administracyjnymi i wynika to, z pewnymi wyjątkami, z posiadanej przez nie zdolności sądowej³⁷. Zauważyć należy, że zgodnie z obowiązującą w Polsce tak zwaną teorią organów określoną zasadniczo w art. 38 k.c. działanie członków organów osoby prawnej traktuje się jako działanie bezpośrednio te same osoby prawnej, a nie przedstawiciela. Przedstawiciel składa bowiem własne oświadczenie woli wywołujące skutki dla mocodawcy, a oświadczenie członka organu traktowane jest jako własne oświadczenie osoby prawnej³⁸. Jednocześnie osoby prawne mogą wyrażać swoją wolę wyłącznie poprzez działanie ich organów³⁹. W postępowaniu przed sądami administracyjnymi wyraża tę zasadę art. 28 § 1 Prawa o postępowaniu przed sądami administracyjnymi, zgodnie z którym osoby prawne oraz jednostki organizacyjne mające zdolność

³⁷ M. Niezgódka-Medek, [w:] *Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi. Komentarz*, red. B. Dauter, A. Kabat, M. Niezgódka-Medek, Warszawa 2020, s. 128.

³⁸ Wyrok SN z dnia 12 marca 1997 roku, II CKN 24/97, LEX nr 80725.

³⁹ F. Zoll, *Prawo cywilne w zarysie. Część ogólna*, Kraków 1948, s. 124.

sadową dokonują czynności w postępowaniu przez organy albo osoby uprawnione do działania w ich imieniu.

Wątpliwe pozostaje, czy można wymagać od prawidłowo powołanego członka organu osoby prawnej posiadania zdolności do dokonywania czynności prawnych również we własnym imieniu, zwłaszcza że ustawodawca dopuszcza w niektórych przypadkach powołanie do tychże organów osób nieposiadających pełnej zdolności do czynności prawnych — przykładowo wspomniany wcześniej art. 3 ust. 2 Prawa o stowarzyszeniach dopuszcza powoływanie do zarządu stowarzyszenia osób w wieku 16–18 lat. Z tego powodu bardziej odpowiednią normą, którą można byłoby zastosować w miejsce uznanej za niezgodną z podstawowymi zasadami porządku prawnego normy prawa brytyjskiego, jest norma regulująca wymagania stawiane członkom zarządu spółek kapitałowych.

Konkretna forma prawna skarżącej spółki nie została w komentowanym orzeczeniu wskazana, jednak przywoływany przepis *Companies Act 2006* odnosi się wyłącznie do rodzajów spółek, którym w Polsce odpowiadają zasadniczo spółki kapitałowe. Dodatkowo w Wielkiej Brytanii występują zasadniczo dwa rodzaje tychże spółek, to jest *Private limited company* (odpowiednik spółki z ograniczoną odpowiedzialnością) oraz *Public limited company* (odpowiednik spółki akcyjnej), przy czym druga z nich musi mieć co najmniej dwóch dyrektorów⁴⁰, a według uzasadnienia komentowanego orzeczenia skarżąca spółka miała wyłącznie jednego. Z tego powodu z dużym prawdopodobieństwem stwierdzić można, iż była to spółka typu *Private limited* — z ograniczoną odpowiedzialnością, aczkolwiek relewantne regulacje są wspólne również dla spółki akcyjnej.

Na podstawie powyższych rozważań stwierdzić można, że właściwą normą prawa polskiego w zakresie wymagań stawianych członkom zarządu jest art. 18 § 1 k.s.h.⁴¹ przewidujący, iż członkiem zarządu może być wyłącznie osoba posiadająca pełną zdolność do czynności prawnych. W takim przypadku wskutek zastosowania klauzuli porządku publicznego oraz przyjęcia przedmiotowego przepisu prawa polskiego w miejsce prawa obcego niewątpliwie uznać należałoby, że A. nie mógł reprezentować skarżącej spółki jako członek jej organu.

Rozwiązanie takie nie jest idealne. Tworzy ono bowiem sytuację, w której osobie prawnej posiadającej prawidłowo powołane według miejsca jej siedziby organy są stawiane nowe, nieznane prawu ojczystemu wymogi dotyczące składu organów związane z uczestnictwem tejże osoby prawnej w postępowaniu sądowym w innym państwie. O ile nie jest niczym nadzwyczajnym i wywołującym wątpliwości odmienne względem prawa siedziby uregulowanie zdolności postulacyjnej przed sądami poprzez chociażby wymóg obowiązkowej reprezentacji wszystkich osób

⁴⁰ A. Dignam, J. Lowry, *Company Law*, Oxford 2014, s. 8 oraz *Companies Act 2006* Sections 3–6 i 154.

⁴¹ Ustawa z dnia 15 września 2000 roku — Kodeks spółek handlowych (tekst jedn. Dz.U. z 2020 r. poz. 1526 ze zm.; dalej: k.s.h.).

prawnych przez profesjonalnego pełnomocnika, o tyle stawianie nowych wymogów członkom organów spółki ma znacznie dalej idące konsekwencje, bowiem zasadniczo uniemożliwia ustanowienie przez osobę prawną jakiegokolwiek pełnomocnika. Zgodnie z poglądem przedstawionym w komentowanym orzeczeniu skarżąca spółka, aby móc skutecznie wnieść skargę do sądu administracyjnego oraz dokonywać czynności procesowych w postępowaniu przed tym sądem, musiałaby bowiem powołać nowego dyrektora wyłącznie w tym celu. Nie byłoby możliwe udzielenie przez A. w imieniu spółki pełnomocnictwa innej osobie, bowiem tego może dokonać wyłącznie osoba posiadająca zdolność procesową. Opiswana sytuacja może nie wydawać się nazbyt problematyczna w sytuacji, gdy zagraniczna osoba prawna jest stroną inicjującą postępowanie sądowe, ale jej trudność ujawnia się już w razie przymusowego uczestniczenia przez taką osobę prawną w postępowaniu sądowym, w charakterze chociażby pozwanego. Pomimo posiadania już prawidłowo obsadzonego organu zarządzającego, bez powołania do niego dodatkowej osoby nie byłoby bowiem możliwe podjęcie jakiejkolwiek obrony czy wyrażenie swojego stanowiska. Wydaje się, że skutek taki jest bardziej sprzeczny z polskim porządkiem prawnym niż możliwość działania w postępowaniu sądowym przez osobę, która nie uzyskała jeszcze według prawa polskiego pełnej zdolności do czynności prawnych, a z uwagi na wymogi w zakresie sprawiedliwości proceduralnej stawiane przez art. 45 ust. 1 Konstytucji RP mógłby on nawet zostać uznany za sprzeczny z podstawowymi zasadami porządku prawnego Rzeczypospolitej Polskiej. Nie sposób przy tym pominąć, że zarówno w postępowaniu sądowym, jak i administracyjnym właściwe akty dopuszczają możliwość ustanowienia kuratora, jednak jest to wyjątkowa instytucja mająca przede wszystkim na celu ochronę drugiej strony i zapewnienie jej prawa do sądu⁴². Celem ustanowienia kuratora procesowego sąd musiałby już na samym początku postępowania dokonać analizy sprawy i zastosować klauzulę porządku publicznego, być może nawet bez powiadomienia samej zagranicznej osoby prawnej — daty urodzenia są bowiem nierzadko dostępne w odpowiednim rejestrze. Doszłoby więc do sytuacji, w której osoba prawna według swojego statutu personalnego posiada należycie obsadzone organy, a jednocześnie toczy się przeciwko niej i bez jej faktycznego udziału postępowanie sądowe. Na gruncie komentowanej sprawy skarżąca spółka również została pozbawiona możliwości działania. Wprawdzie jej uczestnictwo w postępowaniu sądowym nie było przymusowe, albowiem sama je zainicjowała, jednakże postępowanie to było jedyną drogą realizacji prawa dostępu do informacji publicznej i jego przedmiotem było żądanie skontrolowania już wydanej i ostatecznej decyzji administracyjnej.

Jak już podkreślano wcześniej klauzula porządku publicznego dotyczy wyłącznie skutków zastosowania prawa obcego i ma charakter wyjątkowy, więc jeżeli

⁴² M. Sychowicz, A. Marciniak, [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. A. Marciniak, Warszawa 2019, s. 503.

zarówno zastosowanie prawa obcego, jak i wykorzystanie klauzuli porządku publicznego powodują trudne do pogodzenia z punktu widzenia podstawowych zasad porządku prawnego skutki, tym bardziej ostrożnie należy podchodzić do zastosowania klauzuli oraz zważyć, jakie rozwiązanie wywoła mniej negatywne skutki. Oczywiście wydaje się bowiem, że zastosowanie klauzuli porządku publicznego nie może prowadzić do skutków bardziej sprzecznych z podstawowymi zasadami porządku prawnego niż skutki stosowania prawa obcego, przeciwko którym jest zwrócona. W uzasadnieniu komentowanego orzeczenia również i w tym zakresie nie przeprowadzono znaczących rozważań, przez co musi ono zostać ocenione krytycznie, zwłaszcza wobec faktu, że przyjęte rozwiązanie może budzić wątpliwości w zakresie jego prawidłowości.

Zakończenie

Podsumowując rozważania, stwierdzić należy, iż komentowane orzeczenie zasługuje na krytykę z dwóch zasadniczych powodów. Pierwszym z nich jest niemalże całkowity brak rozważań dotyczących zastosowania tak wyjątkowego instrumentu, jakim jest klauzula porządku publicznego, a w szczególności — zaniechanie rozważenia dokładnych skutków stosowania prawa obcego, ustalenia konkretnej podstawowej zasady porządku prawnego oraz odstępianie od pochylenia się nad skutkami zastosowania klauzuli porządku publicznego. Drugim powodem, dotyczącym już wyłącznie samego stanowiska sądu, jest przyjęta podstawowa zasada porządku prawnego. Nawet przy ograniczeniu jej wyłącznie do zasady pośredniego powiązania uzyskania pełnej zdolności do czynności prawnych z ukończeniem osiemnastego roku życia nie wydaje się ona, chociażby ze względu na wyjątki od niej, wystarczająco podstawowa, aby możliwe było zastosowanie klauzuli porządku publicznego w odniesieniu do osoby w wieku lat 17 zasiadającej w składzie organu osoby prawnej. Pomimo tego na pewną aprobatę zasługuje jednak dostrzeżenie potrzeby ustalenia i stosowania statutu personalnego zagranicznych osób prawnych celem określenia właściwego sposobu ich reprezentacji.

Bibliografia

- Dignam A., Lowry J., *Company Law*, Oxford 2014.
 Gołaczyński J., *Prawo prywatne międzynarodowe*, Warszawa 2017.
 Grodyński T., *Międzynarodowe prawo prywatne na tle stosunków między dzielnicami Polski*, Kraków 1914.
 Grzybowski S., [w:] *System prawa cywilnego. Część ogólna*, t. 1, red. S. Grzybowski, Wrocław 1985.
 Kulig K., Sobczyk A., [w:] *Konstytucja RP. Komentarz*, t. 1, red. M. Safjan, L. Bosek, Warszawa 2016.

- Mączyński A., *Działanie klauzuli porządku publicznego w sprawach dotyczących zawarcia małżeństwa z cudzoziemcem*, [w:] *Proces i prawo. Rozprawy prawnicze. Księga pamiątkowa ku czci profesora Jerzego Jodłowskiego*, red. E. Łętowska, Warszawa 1989.
- Mączyński A., *Rozprawy i studia z prawa prywatnego międzynarodowego*, Warszawa 2017.
- Niezgódka-Medek M., [w:] *Prawo o postępowaniu przed sądami administracyjnymi. Komentarz*, red. B. Dauter, A. Kabat, M. Niezgódka-Medek, Warszawa 2020.
- Nowicka A., [w:] *Prawo prywatne międzynarodowe. Komentarz*, red. J. Poczobut, Warszawa 2017.
- Pellerin P., *A Digest of Cases Decided in France Relating to Private International Law*, London 1914.
- Przybyłowski K., *Prawo prywatne międzynarodowe. Część ogólna*, Lwów 1935.
- Sośniak M., *Klauzula porządku publicznego w prawie międzynarodowym prywatnym*, Warszawa 1961.
- Sychowicz M., Marciniak A., [w:] *Kodeks postępowania cywilnego. Komentarz*, t. 1, red. A. Marciniak, Warszawa 2019.
- Tomaszewski M., *Glosa do postanowienia Sądu Najwyższego z dnia 23 sierpnia 1974 r., I CR 608/74*, „Orzecznictwo Sądów Polskich i Komisji Arbitrażowych” 1976, z. 7–8.
- Wolff M., *Private International Law*, Oxford 1945.
- Wowerka A., [w:] *Prawo prywatne międzynarodowe. System prawa prywatnego*, t. 20A, red. M. Pazdan, Warszawa 2014.
- Wróblewski S., *Glosa do wyroku izby trzeciej Sądu Najwyższego z 5 maja 1920 r., Rw. 407/220*, „Orzecznictwo Sądów Polskich” 1921, z. 1.
- Zachariasiewicz M., *Nowa ustawa o prawie prywatnym międzynarodowym a małżeństwa i związki osób tej samej płci*, „Problemy Prawa Prywatnego Międzynarodowego” 11, 2012.
- Zachariasiewicz M., [w:] *Prawo prywatne międzynarodowe. Komentarz*, red. M. Pazdan, Warszawa 2018.
- Zachariasiewicz M., [w:] *Prawo prywatne międzynarodowe. System prawa prywatnego*, t. 20A, red. M. Pazdan, Warszawa 2014.
- Zawada K., *Klauzula porządku publicznego w prawie prywatnym międzynarodowym (na tle orzecznictwa Sądu Najwyższego w sprawach z zakresu prawa rodzinnego i spadkowego)*, „Nowe Prawo” 1979, z. 4.
- Zoll F., *Prawo cywilne w zarysie. Część ogólna*, Kraków 1948.